

УДК 94(477.42)“1710/1926”

*Василь ТИМОШЕНКО***РАДЗИВІЛЛИ НА ЖИТОМИРЩИНІ**

Проаналізовано життя та діяльність магнатських родів Великого князівства Литовського Радзивіллів. Стверджено, що, виступаючи як сталий компонент суспільної еліти й зосередивши у своїх руках владні прерогативи та величезні багатства, Радзивілли нерідко визначали головні напрями внутрішньої або зовнішньої політики як Литви, так згодом і всієї Речі Посполитої. Князівський рід Радзивіллів був причетним до багатьох важливих сторін історичного та культурного життя Житомирщини.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Радзивілли, Житомирщина, культурне життя.

Радзивілли – найвизначніший і найвпливовіший з-поміж магнатських родів Великого князівства Литовського. Виступаючи як сталий компонент суспільної еліти й зосередивши у своїх руках владні прерогативи та величезні багатства, Радзивілли нерідко визначали головні напрями внутрішньої або зовнішньої політики як Литви, так згодом і всієї Речі Посполитої.

Економічна та політична потуга Радзивіллів, чималий внесок у розвиток освіти й культури не могли не стимулювати інтерес до цього роду з боку істориків, передовсім литовських і польських. Як наслідок, виник величезний масив фахових досліджень, які висвітлюють ледве не всі аспекти їхньої історичної діяльності. Натомість в українській літературі згадану проблематику ще донедавна було цілком занедбано, причому всупереч тому, що українські землі становили невід’ємну складову Литви й Речі Посполитої. Лише на початку ХХІ ст. вийшли праці українських дослідників, в яких розглянуто роль родини Радзивіллів в історії українських земель¹.

Радзивілли були власниками багатьох маєтностей на Правобережній Україні. Вони збудували низку важливих резиденцій, головною з яких був Олицький замок в околицях Луцька на Волині². Радзивілли придбали маєтності й на території сучасної Житомирщини. У 1710 р. до князя Миколая Фаустина Радзивілла – воєводи Новогрудського, пана на Здзеньсолі, що в Великому Князівстві Литовському,

¹ Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – 205 с.; Князі Радзивіли / [В. Александрович та ін.; відп. ред. Ю. Ференцева; пер.: В. Журби, Н. Потапенкової]. – Київ: Балтія-Друк, 2012. – 271 с.; Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла / О. Русина // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 27–49; *Її ж.* Радзивілли та Україна / О. Русина // Там само. – 2015. – № 2. – С. 113–130.

² Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла. – С. 28.

перейшов давній замок Тишкевичів у Бердичеві через його одруження з їхньою спадкоємницею Барбарою із Завішів. Микола Радзивілл був людиною освіченою і начитаною: став автором декількох праць з історії світу та народів Європи, публіцистичних творів. Але опублікованими були лише його короткі описи боротьби з гайдамаками та про винахід сином Удальриком механізму для очистки ставків, озер і річок від водоростей та бур'янів³. За роки свого життя Микола Радзивілл отримав численні нагороди – Пруський орден Великодушності (офіцерський хрест DE LA GËNËROSITË); орден Святого Олександра Невського (1742); став кавалером польського ордену Білого Орла.

Його дружина Барбара була розумною, енергійною жінкою. Вона не лише успішно вирішувала економічні проблеми своєї родини, а й стала непоганим політиком. У роки відсутності короля на польському престолі 1733 р. виступила однією з ініціаторок створення конфедерації Новогрудського воєводства, спрямованої проти кандидата на престол Станіслава Лещинського. У 1736 р. Барбара відвідала Санкт-Петербург, де отримала дуже прихильний прийом при російському імператорському дворі. Завдяки зв'язкам зі Санкт-Петербургом Барбара сприяла кар'єрі свого чоловіка⁴. Дослідник побутової культури роду Радзивіллів А. Сайковський назвав її “Талейраном у спідниці”⁵.

Радзивілли започаткували у Бердичеві родинну лінію, названу з тієї пори “бердичівською”. В шлюбі з Барбарою народилося 15 дітей, серед них: Альбрехт (староста речичський), Удальрик Кшиштоф (письменник і поет), Єжи (воєвода новогрудський), Станіслав (генерал-лейтенант кавалерії, маршалок Трибуналу Великого князівства Литовського).

Нові власники Бердичева залишили помітний слід в історії міста. Князь Микола Радзивілл став засновником Свято-Троїцької парафії. На його кошти на лівому березі р. Велика П'ята (сучасна р. Гнилоп'ять) напроти фортеці збудовано 1759 р. першу дерев'яну уніатську Троїцьку церкву, закладену ще 1721 р. До храму князь передав навколишні земельні угіддя⁶.

По смерті свого чоловіка княгиня Барбара збудувала в Бердичеві нову уніатську церкву й присвятила її небесному покровителю свого чоловіка – святителю Христовому і Чудотворцю Миколаю, архієпископу Мир Лікійських (згодом церква стала православною, нині на її місці стоїть кам'яний Свято-Миколаївський собор, споруджений у 1908 р.). 6 грудня 1751 р., в день зимової пам'яті святого Миколая, Бердичівський декан Раковський освятив нову церкву. Вона стала в місті на той час третьою за ліком православною (на початку в ній правили уніатські священики) церквою, як тоді її називали – Радзивіллівською⁷.

1756 р. на честь своєї небесної покровительки – Великомучениці Барбари – княгиня Барбара власним коштом також збудувала в Бердичеві дерев'яний

³ *Афтаназі Р.* До питання про власників Бердичева / Р. Афтаназі // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник “Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині” / [відп. ред. М. Костиця]. – Житомир: М.А.К., 1999. – Т. 19. – С. 77.

⁴ Радзивілли (рід, “бердичівська гілка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: berdychiv.in.ua

⁵ Князі Радзивіли. – С. 166.

⁶ Радзивілли (рід, “бердичівська гілка). – Режим доступу: berdychiv.in.ua

⁷ Там само.

католицький храм Святої Барбари. Спочатку спорудили дерев'яну восьмигранну каплицю на честь коронації ікони Матері Божої Бердичівської, оскільки це відбувалося в один рік з коронацією. Будівництво храму завершилось у 1782 р. (нині на його місці кам'яний храм, споруджений у 1826 р.). На території костелу утворили кладовище, де й поховали Барбару Радзивілл. У цьому храмі 14 березня 1850 р. Оноре де Бальзак взяв шлюб з Елеонорою Ганською⁸.

У 1736–1754 рр. в Бердичеві кармеліти спорудили новий великий костел Кармелітів Босих над старим “дольним” (підземним), який зводився за проектом видатного архітектора Яна де Вітте. З Італії запросили відомого художника Веніаміна Фредеріче, який виконав настінний розпис храму (пізніше він творив в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври)⁹.

У храмі була чудотворна Ікона Матері Божої Бердичівської, що користувалася великою пошаною серед населення Бердичева та округи. Її коронацію провели після завершення будівництва костелу. Вона відбулась 16 липня 1756 р. На коронацію прибули магнати Любомирські, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Слугоцькі, Хоєцькі, Воронічі та сотні інших воевод, старост, каштелянів, маршалків тощо зі своїми коронними й надвірними військами; прибули чернечі валки єзуїтів, базилян, домініканців, піяр, кармелітів й інших; прибуло 72 різні релігійні братства. Загалом близько 50 тис. вірян стали свідками великої події в історії містечка й краю. На згадку про цю урочистість кармеліти викарбували золоті медальйони. “Дольний” костел відтоді почали використовувати для поминальних богослужінь¹⁰.

По смерті Барбари Радзивілл бердичівські маєтності перейшли у спадок до її сина Удальрика Кшиштофа (1712–1770). Удальрик Радзивілл отримав освіту в колегіумі отців піарів у Варшаві, офіцерські регалії – в рицарській академії в Легниці. Обирався послом на сейми 1730, 1733, 1736, 1746, 1764, 1767 рр., обіймав низку державних посад: з 1734 р. – конюший Великого князівства Литовського; з 1747 р. – командувач армією Великого князівства Литовського. Як і батько, Удальрик отримав військові звання “генерал-майор” (1743), “генерал-лейтенант” (1748).

Нагороджений найвищою нагородою Польщі – орденом Білого Орла (1762), також нагороджений російським орденом Олександра Невського¹¹.

Удальрик був освіченою людиною – він знав багато мов, серед інших грецьку, німецьку, французьку, італійську, англійську, зібрав велику бібліотеку. Сучасники характеризували Удальрика як ексцентричну, талановиту й начитану людину, але зі схильністю до авантюризму. Він неодноразово потрапляв у фінансові труднощі. Саме тому перебрався в новозбудований палац у Гришківцях, що поблизу Бердичева. У 1765 р. князь Удальрик Радзивілл звернувся до короля Станіслава II Августа Понятовського з проханням та отримав дозвіл на організацію в Бердичеві торгових ярмарків. Ярмарки, яких було десять на рік, через низькі податки відіграли головну

⁸ Костьол святої Варвари [Електронний ресурс]. – Режим доступу: berdychiv.in.ua

⁹ *Костриця М.* Бердичів: Історико-краєзнавчий нарис / М. Костриця, Ф. Пашківський. – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 20.

¹⁰ *Ferko Pawel.* Historia i kult ikony Matki Bozej Berdyczowskiej / Pawel Ferko // Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнської наук.-краєзнав. конференції. – Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2016. – С. 226–227.

¹¹ *Borek P.* O tym jak książę Udalryk Radziwiłł hajdamaków gromił / P. Borek // Radziwiłłowic: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. – Lublin, 2003. – S. 194.

роль у піднесенні економіки міста. Найбільші з них тривали по три тижні. Сучасники порівнювали їх із дрезденськими ярмарками, тому що річний їхній прибуток становив понад 20 млн сріблом. Сюди приїздили купці з Російської імперії, Австрії, Туреччини, німецьких держав та інших країн¹².

Після Удальрика Радзивілла власником Бердичева став його єдиний син Матвій (Матеуш). Він виховувався у кадетському корпусі в Санкт-Петербурзі. Перший шлюб Матвія (Матеуша) Радзивілла був з Анною Закшевською, дочкою російського генерала, таємного радника Євстахова. Незважаючи на зв'язки князя з петербурзьким двором, з симпатією говорить про нього у своїх спогадах посол і віцебригадир Війська Польського Юзеф Джевецький. З впевненістю можна стверджувати, що не без впливу дружини князь, не вагаючись, приймав у своєму домі (тобто, у Гришківцях) офіцерів з війська, організатора антиросійського повстання у Польщі Т. Костюшка¹³.

Проживаючи в палаці у Гришківцях поблизу Бердичева, він завершив будівництво палацу в Бердичеві, яке розпочав батько на його східній околиці (палац не зберігся, зруйнований на початку 1970-х рр.). Будучи власником містечка, Матвій Радзивілл активно впливав як на економічну розбудову Бердичева та округи, так і на життя міської громади, переважно більшість якої становили євреї.

Окрім господарських справ, князь Матвій значні кошти спрямовує на благодійність. У 1820-х рр. у місті діяла відома на теренах України школа французького емігранта-сзуїта Петра Петровича Вольсея, який свого часу був вчителем великого князя Миколи Павловича – майбутнього царя Миколи I, а також його брата Михайла. Ще перебуваючи в Одесі, Петро Вольсей заснував приватний пансіон, з 1804 р. служив директором одеської комерційної гімназії, якою опікувався мер Одеси Дюк Рішельє. Але гімназія так і не запрацювала у повну силу, тому Петро Вольсей 21 лютого 1811 р. був звільнений з цієї посади міністром народної освіти та переїхав до Бердичева. Тут князь Матвій Радзивілл надав йому будинок з парком під школу і 300 тис. рублів на її утримання. Навчався у цій школі і племінник князя Матвія князь Франциск Радзивілл. Серед викладачів школи були: астроном Кисловський (автор знаменитих бердичівських календарів), поет і пісняр Т. Падура, літератор П. Гулак-Артемівський, а серед вихованців – Генріх Ржевуський (брат Евеліни Ганської), Міхал Чайковський та інші. На жаль, школа Вольсея проіснувала лише три роки. Після смерті засновника її було закрито.

Матвій Радзивілл стає також засновником міської лікарні. Своім коштом у 1809 р. він влаштував лікарню на 30 осіб з усім необхідним обладнанням, а в 1813 р. пожертвував на її утримання 20 тис. крб.

Після бездітного князя Матвія Бердичів та бердичівські землі дісталися синам князя Миколая Радзивілла: Михайлу, Францішку, Миколаю, а також їхній сестрі Юлії. Місто Бердичів та ключовий осередок дісталися князю Миколаю Радзивілли. Він став останнім з лінії Радзивіллів власником Бердичева та округи¹⁴.

До бердичевської спадщини був також допущений, за походженням з іншої лінії – князь Олександр Радзивілл, син Домініка, старости книшенського, дідич

¹² *Костриця М.* Бердичів: Історико-краєзнавчий нарис. – С. 34.

¹³ Радзивілл Матвій (Матеуш) [Електронний режим]. – Режим доступу: my.berdychiv.in.ua

¹⁴ Радзивілли (рід, “бердичівська гілка”). – Режим доступу: berdychiv.in.ua

Аннополя в Білорусії, капітан гвардії Війська Польського в 1813 р. Він був одружений з Сесилією Моршковською, дочкою Йосипа Моршковського. Й. Моршковський після приєднання наприкінці XVIII ст. польських земель до Російської імперії перейшов на службу до російського царя і розпочав швидке сходження по владній драбині, отримав високий чин дійсного статського радника. За підтримки київського військового губернатора А. Беклешова був обраний головою цивільного департаменту Київського головного суду. Становище Й. Моршковського ще більше зміцнилося після одруження з дочкою голови Волинського дворянського зібрання сенатора С. Ворцеля.

У 1805 р. у зв'язку з призначенням Київського воєнного губернатора Тормасова керувати відправленими до кордону військами, Моршковському було тимчасово доручено управління Київською губернією. В 1820–1821 рр. він виконував обов'язки губернського маршала почергово з В. Росцишевським¹⁵.

Маючи значний політичний вплив, Й. Моршковський використав його для породичання з Радзивіллами, віддавши у 1832 р. заміж свою дочку Сесилію за Олександра Радзивілла. Відтак вона набула титул княгині Радзивілл.

Після смерті батьків Малинський маєток перейшов у власність Сесилії Радзивілл. Шлюб з Олександром був нетривалим. Він покинув Сесилію і одружився з її сестрою Анелюю (Ангелікою). Сесилія ж присвятила себе будівництву та ремонту католицьких храмів. У 1853 р. вона помирає, заповівши 20 тис. рублів (на ті часи – дуже значна сума) на спорудження костелу в м. Малині, а також кошти на будівництво при ньому богадільні. Також значні кошти вона заповідала на спорудження госпіталю при костелі в Бердичеві, а також 4 тис. рублів на спорудження костелу у Радомишлі, значні суми на будівництво костелів у Сквирі, Бишеві, Києві, Одесі, Варшаві¹⁶.

Новий кам'яний костел у Малині, збудований в оригінальному класично-грецькому стилі, 16 листопада 1884 р. освятив єпископ Любовидзький. Ця будівля збереглася дотепер.

При костелі спорудили богадільню. Цей заклад утримувався на відсотки з капіталу, покладеного для цієї мети на вічні часи княгинею Радзивілл для опіки осіб християнського віросповідання. Заклад був розрахований на 25 осіб, хоча в деякі періоди містив 30 (10 чоловіків і 20 жінок у 1902 р.). Кам'яний двоповерховий будинок богадільні зі спорудами оцінювався в 11 300 руб. (1898). У богадільню приймали пристарілих й калік, не здатних до праці, які не мали засобів для існування. Тут їх забезпечували повним утриманням з відсотків на капітал, який заповіла Радзивілл. У 1902 р. капітали становили 54880 руб., щорічні видатки – 2700 руб¹⁷.

Богадільнею опікувалася рада. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. до неї входили повітовий очільник дворянства та найавторитетніші жителі міста, серед них представники роду Миклухо-Маклаїв, ксьондз І. Белецький, православний священник М. Яворський, землевласники К. Гіжицький, В. Билина, лікар О. Радомський та інші¹⁸.

¹⁵ *Ростишевский А.* Мемуары / А. Ростишевский // Исторический вестник. – 1896. – № 8. – С. 124.

¹⁶ Центральний державний історичний архів, у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 486. – Оп. 3. – Спр. 294. – Арк. 393.

¹⁷ *Ступак Ф.* З історії благодійності в Малині / Ф. Ступак // Малинщина в просторі і часі. – Малин, 1996. – С. 53–54.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 498. – Арк. 112 зв. – 115.

Нащадки С. Радзивілл продали Малинський маєток М. Лукіну та Д. Скура-тову. Та на цьому історичний зв'язок між родиною Радзивіллів і Малинщиною не припинився. 26 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська розпочали наступ на Київ, що тоді перебував у руках більшовиків. Особливо жорстокі бої розгорілися за станцію Малин. Саме в ході цих боїв загинув князь Станіслав Радзивілл – представник цього знатного роду.

Своєю політичною діяльністю він стверджував патріотизм та відданість батьківщині. С. Радзивілл в роки Першої світової війни служив в російській армії. Потім очолив польський національний комітет у Петрограді. Після проголошення незалежності Польщі вступив добровольцем до польського війська. Брав участь в боях біля Слуцька та Валіщ. У липні 1919 р. був призначений ад'ютантом головнокомандувача польського війська Ю. Пілсудського. На початку 1920 р. добровольцем відправився на польсько-більшовицький фронт як представник штабу 17-го полку уланів під керівництвом полковника Орліч-Дрешера. 28 квітня 1920 р. був тяжко поранений в боях за станцію Малин і згодом помер. За іншою версією, він був захоплений в полон і жорстоко закатований¹⁹.

Посмертно ротмістр С. Радзивілл отримав військове звання майора. Скромний похорон відбувся в родинному маєтку Радзивіллів у м. Несвіжі. 26 жовтня 1926 р. Ю. Пілсудський прибув у Несвіж з метою особисто покласти в костелі на гріб свого колишнього ад'ютанта С. Радзивілла, дядька власника замку Антона Альбрехта Радзивілла вищу військову нагороду Польщі – орден “Віртуті Мілітарі” (За бойові заслуги). Під час свого виступу Ю. Пілсудський казав про С. Радзивілла: “Мав я ад'ютанта, який із цього походив гнізда, і безсумнівно його дух з нами, бо тут його головнокомандувач... Лицарська правда дому цього втілилася в його вірній та твердій службі воїна.

Дім Радзивіллів дав нам у минулому багатьох людей, що уславилися, служачи державі – чи на бойовищах, чи в радах сенаторів”²⁰.

Наше дослідження засвідчило, що князівський рід Радзивіллів був причетним до багатьох важливих сторін історичного та культурного життя Житомирщини.

Vasyl Tymoshenko. Radziwill family in Zhytomyr region

The article analyzes life and activities of the Radziwill family, a powerful magnate family originating from the Grand Duchy of Lithuania. It argues that since they belonged to the elite of the state possessing substantial power and tremendous wealth, they often defined the main directions of domestic and foreign policy of Lithuania, and subsequently the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Radziwill family was influenced many important aspects of historical and cultural life of Zhytomyr Region.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, Radziwill family, Zhytomyr Region, cultural life.

¹⁹ *Kruszyński B.* Poznańczycy w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921 / B. Kruszyński. – Poznań: REBIS, 2010. – S. 374; *Sulik A.* Ciekawe mity i fakty z historii Domu Radziwillów / A. Sulik // Krynica. – 2009. – № 53.

²⁰ *Jaruzelski J.* Książę Janusz (1880–1967). Szkice. Wspomnienia Janusza Radziwiłła / J. Jaruzelski. – Warszawa: D i G, 2001. – S. 70.